

Miroslav Kokolj

RAZVOJ OSNOVNEGA ŠOLSTVA V PREKMURJU DO 19. STOLETJA

Nekdanja tisočletna pripadnost Prekmurja k Ogrski je zapustila na njem svojstvene socialne in kulturne posledice. Samorodni pojavi slovenskega narodnega organizma so se v nesvobodnem sožitju in nenehni odvisnosti prilagajali in mešali z vplivi v fevdalni državi organiziranega madžarskega ljudstva. Življenjska sila tega organizma pa je bila hkrati dovolj odporna, da v medsebojnem oblikovanju le ni povsem podlegla močnejšemu, marveč v dobršni meri ohranila znake svoje individualnosti, predvsem svoj ljudski jezik. Prav ohranitev jezika v tujem vladajočem okolju pa je odločilno pomenila pri uvajanju otroka v svet odraslih — v šolstvu.

Od tod posebnost razvoja prekmurskega šolstva, ki se ni razvijalo kakor na ostalem Slovenskem po stopinjah šolstva v notranjeavstrijskih deželah.¹ Tudi ga ne moremo enačiti z razvojem šolstva na Ogrskem sploh, kajti v našem primeru je šlo za slovenske otroke, ki so lahko osvajali osnovno znanje le iz slovenskih knjig in s posredovanjem učiteljev, večjih slovenščine. Razlikovalo pa se ni le glede na učni jezik, marveč tudi v gmotnih okoliščinah, ki pogojujejo nastanek in razvoj šolstva. V primeri z vodilnim narodom so bili Slovenci na Ogrskem ovirani z vrsto ustaljenih gospodarskih, socialnih in političnih preprek. Zato je njihovo šolstvo praviloma moralo zaostajati v razvoju za šolstvom razvitejših predelov Ogrske tako v dobi fevdalizma kakor tudi za kapitalizma, saj tamkajšnje slovensko ljudstvo ni imelo svojih fevdalnih veljakov niti svojega meščanstva. Zlasti je neenak položaj postal očiten po

¹ Glavna literatura: Zvonimir Bartolić, Hrvatsko-slovenske veze u doba protestantizma, Zbornik Stefana Küzmiča, Murska Sobotna 1974. — Berend-Hanók-Lackó-Ránk-Vörös, Magyarország története I., Budapest 1971. — Mihály Bucsay, Geschichte des Protestantismus in Ungarn. Stuttgart 1959. — Antun Cuvaj, Gradnja za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije, I., Zagreb 1907. — Ján Caplovič, Studiranje slovenskih protestanata u Bratislavi, Zbornik Stefana Küzmiča, Murska Sobotna 1974. — Fliszár-Luthár, Prekmurja znameniti evang. mözse, Murska Bobota 1926. — Fuss-Pataky, Alsó-Lendva nagyközség, Milleniumi emlékkönyve, Nagy-Kanizsa 1898. — Fran Kovačič, Gradivo za prekmursko zgodovino, ČZN 1926. — L'enseignement en Hongrie, Budapest 1920. — Vilko Novak, Izbor prekmurske književnosti, Ljubljana 1936. — Vilko Novak, Prekmurska šolska književnost, Slov. učitelj 1937. — Vilko Novak, O slogu prve prekmurske knjige, Slav. revija 1969. — Vilko Novak, Pismo Franca Temlina nemškim pietistom, Slav. revija 1970. — Sándor Payr, Egyháztörténeti emlékek. I., Sopron 1910. — Sándor Payr, A Dunántúli evangélikus egyházkerület története. I., Sopron 1924. — János Ravasz (in dr.), A Magyar Nevelés Története a feudalizmus és a kapitalizmus korában, Budapest 1968. — Mirko Rupel, Prva prekmurska knjiga — Temlinov Mali katekizem, Razprave SAZU II — 1956. — Martin Schwartzner, Statistik des Königreichs Ungern, Pest 1798. — Starine železnih in salajskih Slovencev, ČZN 1914. — Franc Sebjanič, Gmotni temelji prvih prekmurskih protestantskih župnij v XVIII. stol., Svet ob Muri 1957. — Franc Sebjanič, Prekmuriana v Bratislavi, Svet ob Muri 1958. — Franc Sebjanič, Agenda Vandalica — prekmurski tisk iz 16. stol., ČZN 1969. — Franc Sebjanič, Pisma Mihaela Bakoša Mihaeluinstitutorisa — Moškovskemu, Jezik in slovstvo 1969-70. — Franc Sebjanič, Slovenski prot. šolniki in šolarji sredi 18. stol. v Nemes-Csóu na Ogrskem, Zbornik za hist. školstva i prosvjete, Zagreb 1971. — Franc Sebjanič, Protestantisko gibanje panonskih Slovencev od 16. do konca 18. stoletja, ČZN 1971. — Franc Sebjanič, Zgodovinski pomen dejavnosti Stefana Küzmiča pri utrjevanju protestantizma in nacionalnem osveščenju Slovencev na Ogrskem. Zbornik Stefana Küzmiča, Murska Sobotna 1974. — Vanek Siftar, Vloga petanjskega gradu pri širjenju protestantizma, Zbornik Stefana Küzmiča, Murska Sobotna 1974. — Anton Trstenjak, Slovenci v šomodski županiji na Ogrskem, Ponatis iz Slov. Naroda 1905, Ljubljana 1905. — Vasvármegye, Magyarország vármegyei és városai, Budapest 1898. — Ivan Zelko, K Zgodovini reformacije v Prekmurju, ČZN 1937. — Ivan Zelko, Slovenska krajina v cerkveni zgodovini. (Reformacija), Trgovski list 1939, 68. — Ivan Zelko, Gradivo za zgodovino reformacije v Prekmurju, Vizitacijski zapisnik iz leta 1627, ČZN 1973. — Zelko-Novak, Miklós Küzmič — Franc Ivanecy, Sobotna 1937.

vzponu madžarskega nacionalističnega gibanja, ki je po osvoboditvi od absolutizma dunajskega dvora samo izvajalo pritisk na nemadžarske narodnosti Ogrske.

* * *

Kakor na ostalem Slovenskem, tako je bilo reformacijsko gibanje tudi v Prekmurju tista sila, ki je vzbudila potrebo po knjigah v lastnem jeziku in osnovnem šolstvu.

Medtem ko se je nova vera širila v notranjeavstrijskih deželah iz nemških pokrajin, je v Prekmurje prihajala iz ogrskega Prekdonavja, kjer je bil njen glavni pobudnik in zaščitnik Tomaž Nádasdy, ogrski palatin in župan Železne županije ter lastnik Petanjcev ob Muri.

Njen val se je širil k Muri tako, da je najprej zajel kraje z madžarskim prebivalstvom na posestvu dolnjelendavskega velikaša Bánffyja, saj so bili Bánffyji že od Zapoljevega odpora sem na protihabsburški strani.

Zapisi o bivanju in delovanju protestantskih učiteljev Györgya Ráczá, Andrása Zuhadolya, Farkasa Bakácsa, Istvána Beytheja in Györgya Kulcsárja na gradu rodbine Bánffy v Dolnji Lendavi v letih 1544 do 1595, so doslej najstarejši znani podatki, ki pričajo, kdaj in kje so delovali prvi učitelji v današnjem Prekmurju.

O njih vemo, da so bili ustrezno izobraženi, saj prištevajo učitelja in poznejšega predikanta Kulcsárja med pomembnejše protestantske madžarske bogoslovne pisatelje, Beythe pa je tudi postal iz učitelja pastor.

Ner so učili grajske otroke, bi lahko sodili, da niso poučevali tudi otrok lendavskih tržanov in okoliških vaščanov. Toda Payr, zgodovinar evangeličanske cerkve v Prekdonavju, naglaša o lendavskem pastoru Tökeju, da kot grajski duhovnik ni pozabljal svojih vernikov v Lendavi; s tem je poudaril povezanost vseh evangeličanskih vernikov na lendavskem območju. Payr tudi izrecno imenuje najstareje protestantske šole v Prekdonavju in sicer: Papa 1508, Sárvár 1534, Tolna 1544 ter Alsó Lendva (Dolnja Lendava) 1544.

Delu Magyarország története² je priložen zemljevid protestantskih šol in tiskarn na Ogrskem v 16. stoletju. Na tem je označena šola v Dolnji Lendavi in sicer kot »srednja« šola (közepfokú iskola Alsólendva), označena pa je tudi tamkajšnja »potujoča tiskarna« (vándornyomda).

Potemtakem je od 1544 do 1595 obstajala protestantska šola v Dolnji Lendavi.

* * *

Proti koncu 16. stoletja je segel protestantizem tudi med Slovence v Železni županiji, kjer so imeli posest velikaši Széchyji in Batthányi na ozemlje, ki so ga starejši zapisi imenovali z madžarskim imenom »Tótság« ali v prevodu prvih prekmurskih protestantskih in katoliških piscev »Slovenska okroglina«.

O razširjenosti reformacije in delovanju njenih predstavnikov na območju Slovenske okrogline pričajo naslednji podatki:

1587 je izšla v Monyorókeréku (Eberau na Gradiščanskem) tiskana knjiga *Agenda Vandolica*. Njen avtor ni znan pa tudi o vsebini ni mogoče reči kaj določnega, trikrat pa jo (1783) omenja protestantski pisec Mihal Bakoš v svojih pismih požunskemu pastору M. Institorisu-Moškovskemu. Verjetno

² Berend-Hanók-Lackó-Ránk-Vörös: Magyarország története I, Budapest 1971.

je to prvo po imenu znano natisnjeno delo za evangeličanske vernike v Slovenski okroglini.

1593 je György Szalaszege, prvi imenoma znani evang. duhovnik v Soboti, prevedel molitvenik Jochanna Habermanna Avenariususa in ga posvetil Magdolni Salm, hčerki soboške graščakinje Margite roj. Széchy. Prevod je madžarski in ni bil namenjen slovenskim vernikom.

25. okt. 1597 je omenjena grofica Salm prosila v pismu iz Dobre (Neuhaus) graškega superintendenta dr. Wilhelma Zimmermanna, naj vizitira cerkve in šole na njenem zemljiškem območju, ki je obsegalo tudi ozemlje Gornje Lendave in Murske Sobote.

Navedeni podatki iz 1587, 1593 in 1597 kažejo, da je tedaj že obstajala evang. cerkvena in šolska organizacija v Prekmurju.

Še bolj se je okrepil dotok protestantizma, ko je nadvojvoda Ferdinand Habsburški 1598 izgnal protestantske predikante in učitelje iz Štajerske in Kranjske in so se številni izgnanci zatekli prek Mure k ogrskim fevdalcem ter dobili zatočišča najprej na Petanjcih pa tudi v Gornji Lendavi in Soboti.

Prav tedaj, ko je reformacijsko gibanje zajelo vse Slovence med Muro in Rabo, so se v neposredni bližini pojavili Turki. 1600 so zavzeli Veliko Kanižo, najpomembnejšo trdnjavo v bližini Slovencev, odkoder je nato 99 let neprestano pretela turška nevarnost Pomurju na ogrski in štajerski strani. Kljub pretečim turškim napadom so ti predstavljali protestantom manjšo nevarnost in zato so se evangeličani iz Štajerske, Kranjske in Koroške še venomer zatekali k sosedom prek Mure. Habsburžanom pa so bili protestantje v napotje tudi na ogrskih tleh. Njihova prepoved širjenja reformacije je izzvala upor pod vodstvom erdeljskega velikaša Bocskaya, ki je z mirovno pogodbo na Dunaju 1606 dosegel od Habsburžanov med drugim priznanje svobode veroizpovedi plemičem; svobodnim mestom in trgom, vendar »brez škode za rimskokatoliško vero«.

Čeprav so se po dunajskem miru odprla vrata močnejšemu širjenju reformacije na Ogrskem, pa so katoliški duhovniki ponekod kmalu spet prevzeli protestantske postojanke; tako npr. v spodnjih krajih ob Muri. Tamošnji zemljiški gospodje so namreč podlegli pritisku zagrebškega škofa in prestopili na katoliško stran. Tako je bil Krištof Bánffy leta 1608 že katoličan.

Medtem ko je na dolnjelendavskem območju ponehaval moč protestantizma, pa se je med Slovenci na Goričkem širil tudi kalvinizem in dosegel svoj višek v letih 1612—1618; ko je kalvinski seniorat s sedežem pri Sv. Juriju obsegal verske občine Sv. Trojico, Sv. Benedikt, Selo, Velemér, Szentgyörgyvölgy, Szécsisziget, Matjance, Hodoš in Turnišče.

Ker so Habsburžani še nadalje preganjali drugoverce, so se jim kalvinci 1619 uprli pod vodstvom Bethlena Gaborja, a so se zaradi premoči Ferdinanda II. pobotali — najprej v Mikulovu 1622, nato na Dunaju 1624 in končno v Požunu 1626.

Kljub pomiritvi se je boj proti reformaciji nadaljeval. Vodil ga je esztergomski primas, kardinal Peter Pázmány (1570—1616—1637), ki je pridobil številne drugoverske velikaše in skrbel za izobrazbo duhovnikov.

Navzlic Pázmányevi moči, protireformatorji na posestvih Széchyjev in Batthyányev niso uspeli. Protestantske verske občine in njihove šole pa so delovale dalje.

Iz seznama davkoplačevalcev 1599 in 1601 je razvidno, da je bilo tedaj vse slovensko jezikovno ozemlje med Petanjci, Monoštrom in Doljno Lendavo

že zanesljivo zajeto v protestantsko cerkveno organizacijo. Hkrati z nastankom verskih občin so se pri protestantih razvijale tudi šole, saj se nova vera ni opirala le na prižnico, ampak tudi na tisk in šolo.

V tem nas potrjuje zapisnik evangeličanske vizitacije slovenskih cerkva v Železni županiji iz leta 1627, najstarejši in najpomembnejši vir o razpróstranjenosti šolske mreže med tamošnjimi Slovenci.³ Iz zapisnika so razvidne dajatve za učitelje (proventus rectoris) in sicer pri Sv. Juriju, na Tišini, v Murski Soboti, Martjancih, Sv. Trojici (Gornjih Petrovcih), Gornji Lendavi in na Gornjem Seniku. Pri Sv. Jeleni, Sv. Benediktu, v Selu in Dolencih vizitatorji niso zabeležili dajatev za učitelje, imenovane »rector«, »scholae mester« ali samo »mester«; očitno jih tedaj niso imeli. Iz zapisa pri Sv. Trojici pa se da sklepati, da tudi tam začasno ni bilo učitelja.

Središča verskih občin, kjer zapisnik ne omenja dohodkov učitelja, so na Goričkem med raztresenimi, teže dostopnimi naselji, kjer siromašni verniki niso zmogli izdatkov za učitelja, ali pa ga niso mogli dobiti. S tem ni rečeno, da tam ni bilo šole.

Znano je, da so na Ogrskem v začetku poučevali samo duhovniki, pozneje pa učitelji, le upravitelj šole je bil vselej pastor. Po Payru je bil duhovnik prve čase tudi učitelj, ki je poleg verskih nauk poučeval še osnovne predmete. Na Ogrskem je dolgo veljalo pravilo, da ne more nihče postati duhovnik, če ni poprej učiteljeval.

Po Luthrovih besedah je bil verouk središče šolskega dela, zato je bila katehetu potrebna učiteljska izobrazba. Verouk je imel vedno katehumenski značaj, šola je pripravljala učence na konfirmacijo, to je potrditev v veri.

Evangeličani so imeli šole za »razsadnik cerkve« (Seminarium Ecclesiae), zato je tam, kjer ni bilo učitelja, poučeval pastor sam.

Potemtakem je treba naglasiti, da so delovale šole tudi v štirih evangeličanskih občinah, kjer zapisnikar ni zabeležil dajatev za učitelje, to je pri Sv. Jeleni, Sv. Benediktu, v Selu in v Dolencih.

Vizitacija je ugotovila le cerkveno premoženje in dajatve, ne pa, kakò duhovniki in učitelji uče. O šolskem redu, vzgojnoizobraževalnem delu ne zvemo ničesar. Razberemo lahko le, da so prve slovenske šole med Muro in Rabo obiskovali otroci — v smislu Luthrovih zahtev — tudi deklice — ne glede na premožnost staršev in sicer po štiri in več (pet, morda šest) let. Sodeč po delu evangeličanskih šol drugod v tem času pa lahko sklepamo, da so se otroci učili predvsem katekizma in petja cerkvenih pesmi, saj sta po Luthrovih besedah petje in glasba najlepša darova božja, ki človeka delata bolj vernega in krotkega. Ker so bili evangeličani dolžni sami prebirati biblijo, je bila osnovna naloga šole naučiti učence brati, učili pa so se tudi pisati in računati.

Znanje so si tedaj, ko učenci še niso imeli abecednikov in katekizmov, pridobivali s poslušanjem učiteljevega branja in petja — ali pa z učenjem branja ob pisanju. Poglavitne katekizemske nauke, biblijske zgodbe in cerkvene pesmi je bilo treba znati na pamet, kar so dosegli z večkratnim spraševanjem in ponavljanjem. Pot prek spoznavanja črk, črkovanja, zlogovanja do gladkega branja je bila ob pomanjkanju knjig in drugih pripomočkov ter pomanjkanja strokovne metode dela zamudna. Učni postopek je bil dostikrat samouški, delo je napredovalo zelo počasi, zato je osnovni pouk trajal več let.

³ Visitatio Generalis Ecclesiarum Schlavonicarum in Bonis Széchyenis et Bthiánis in Comitatu Castriferrei (v škofijskem arhivu Szombathely).

Materinščina je bila praviloma osnova pouka evangeličanskih šol, saj bi bilo utrjevanje »prave vere« v tujem jeziku neuspešno. Samoumevno je, da so se otroci učili v prekmurskem narečju, ne pa v madžarščini, čeprav je imela veljavo prvega občevalnega jezika v kraljevini.

Krajina med Muro in Rabo je bila v cerkveno organizacijskem pogledu posebna slovenska (»Schlavoniarum«) enota, kjer so povečini službovali slovenski predikanti in je bil njihov dolgoletni senior v Gornji Lendavi (1616—1646) in vodilni predikant v tem obdobju Janoš Terboč, po rodu Sobočanec.

Tudi najdba slovenskih knjig v gornjepetrovski cerkvi dokazuje, da so si predikanti v Slovenski okroglini in seveda tudi učitelji, vsaj včasih, pomagali z deli slovenskih protestantskih piscev, v našem primeru s Krelj-Jurčičevim prevodom Spangenbergove postile in Luthrove Hišne postile, ki jo je izdal Trubarjev sin Felicijan (1595). Podobno meni Jože Košič, pisec Starin železnih in salajskih Slovenov, ko pravi, da je med Slovenci na Ogrskem »vsaki farar predgao z kranjske knjige ... predgara lutheranskoga«.

Slovenski verniki so morda nadomeščali slovenske knjige tudi s knjigami kajkvaskih protestantskih piscev, saj so med njimi službovali številni hrvaški emigranti (Ivanković, Medvedović, Blažević, Jagodić, Križanić in neimenovani).

Zapisnik sicer imenuje vse predikante pri župnijah, a nobenega učitelja; vendar lahko domnevamo, da so bili to predvsem domačini.

Raven pouka je bila še bolj kakor zdaj odvisna od učitelja, njegove osebnosti, izobrazbe in zavzetosti. Payr piše, da so evangeličani v Prekdonavju skrbeli za vzgojo duhovnikov in učiteljev; v tej skrbi se je posebej odlikovala družina Nádasdy, posestnica Petanjec. Razlika med mestnimi in podeželskimi duhovniki je bila občutna, tako tudi glede pedagoške izobrazbe učiteljev. Če je cerkev morala marsikaj spregledati podeželskim duhovnikom, je še večkrat morala zatisniti oko pri vaških učiteljih. Cerkev je strogo nadzorovala učitelje, lene in neposlušne tudi kaznovala z odpustom. Kanon je zahteval o dučitelja strogo moralno življenje. Cerkveno okrožje je pazilo na to, da se niso vtihotapili med učitelje potepuhi in pokvarjenci, »Lokaten, Bachanten, grobe Esel und Töpel«, kot je dejal Luther.

Koliko so verske občine uresničevale v svojih šolah zahteve, ki so veljale za učitelje na sploh, kakšni so bili učitelji na šolah od Sobote do Gornjega Senika in Monoštra, ali so v resnici ustrezali strokovnim in moralnim zahtevam, ne vemo ničesar. Znano je le, da je superintendent Kiss, naredbodajalec naše vizitacije 1627, pomladi 1631 sam šel na vizitacijsko pot v okolico Šopro na, po opravljenem pregledu pa se je odpovedal superintendenci, ker je ugotovil prevelik nered, nedisciplino in celo neučinkovitost svojih ukrepov.

Lahko zaključimo, da so morale evangeličanske občine med Muro in Rabo marsikaj spregledati v takih nespodbudnih okoliščinah in se zadovoljiti tudi z manj usposobljenimi učitelji, kakršne so pač uspeli dobiti v svoje odročne kraje.

Ker se je politični položaj protestantov na Ogrskem za Ferdinanda II. in naslednikov poslabšal, menimo, da je razvoj tamošnjih slovenskih evangeličanskih šol dosegel za vizitacije 1627 svoj višek.

Prav gotovo so bile prve osnovne šole med Muro in Rabo pomembne ne le za razvoj protestantizma, temveč tudi za splošni izobrazbeni napredek Slovencev na Ogrskem.

Kljub pomanjkanju nadaljnjih virov, ki bi neposredno govorili o evangeličanskih šolah v Prekmurju, so se ohranili dokazi, da protireformacija še sto let ni mogla povsem zatreti vseh evangeličanskih občin, ne pregnati njihovih duhovnikov, potemtakem tudi ne njihovih učiteljev. Evangeličanske občine so v sili prebile tudi brez duhovnika ali učitelja, niso pa dalj časa živele brez shajališča za bogoslužje in poučevanje o naukih vere ter čitanja sv. pisma; brez teh je »gmajna« usihala do skorajšnjega konca. Nekatere evangeličanske občine med Slovenci pa so se upirale protireformaciji tja do tridesetih let 18. stoletja.

Turška navzočnost je preprečevala hitrejši upad protestantskih postojank na ozemlju med Muro in Rabo.

Šele po turškem porazu pri Monoštru 1. avgusta 1664 so postale politične in vojaške razmere take, da je vizitator zagrebške škofije imel prosto pot v Prekmurje. Vizitacijski zapisnik iz 1669, prvo znano katoliško poročilo iz protireformacijskega obdobja, govori med drugim tudi o učiteljih v Turnišču, Bogojini in Dobrovniku. Ničesar pa poročilo ne pove o tamkajšnjih šolah, saj učitelj v Turnišču sploh ni imel učencev, bero so mu dajale protestantski veri vdane družine v župniji, ker je bil tudi on še protestant; o bogojanskem učitelju izrecno pravi, da je »heretik«, nekatoličan, dobrovniški pa je bil tudi brez učencev, čeprav sam že katoličan. Imenovani učitelji so pač preostali iz protestantskih časov, saj je bila Bogojina še osem let poprej (1661) v seznamu protestantskega seniorata, sedaj pa, ko so že vse prišle v roke katoliških župnikov, le-ti še niso ustanovili ali obnovili šol. Zato v poročilu ni besede o šoli v Dolnji Lendavi, čeprav je ta bila že dolgo (vsaj od 1608) v katoliških rokah, prva od nekdanjih protestantskih cerkva.

Za miselnost protireformacije je celo značilno, da dolgo časa sploh ni marala za ljudske šole, saj je bila naloga duhovnikov, da oni tolmačijo evangelske besede in verske resnice, ne pa da bi jih verniki sami brali ali razlagali, kakor so to menili Luthrovi privrženci.

Ko je dunajski dvor odkril in zatrl zaroto ogrskih in hrvatskih velikašev (1671), se je absolutistična oblast Leopolda I. izrazila tudi v preganjanju reformacije.

Strah se je loteval protestantskih velikašev, da so prestopali v katoliško vero, nato pa spreobrnjeni s pomočjo jezuitov in vojakov vsiljevali katoliško vero tlačanom na svojih posestvih.

Tako je Peter Széchy, zemljiški gospod Gornje Lendave, Sobote in Tišine 1672 pregnal zadnjega pastorja iz Gornje Lendave, skoraj gotovo pa je tedaj odvezl protestantom tudi cerkvi v Soboti in na Tišini.

Zato velja leto 1672 kot začetek protireformacije na posestvih Széchyjev in Batthyányev (na Goričkem in Ravenskem), nato pa je izganjanje pastorjev in učiteljev ter odvzemanje cerkva in šol tod potekalo do 1733.

Z odstranitvijo protestantskih žarišč je nastal prostor za nastanek katoliških šol, ki pa jih nosilci protireformacije še dolgo niso ustanovili. Iz poreformacijske dobe imamo prve podatke o šolstvu v župnijah pod zagrebško škofijo v vizitacijskih zapisnikih v letu 1688, v župnijah Slovenske okrogline Železne Županije pa v zapisniku Visitatio Kazoiana iz 1698, ko je bila večina prekmurskih župnij spet katoliška.

Kmalu po zatrtju ogrsko-hrvatske zarote je nastal nov upor proti uvajanju habsburške oblasti; vodil ga je erdeljski velikaš Imre Thököly. Zaradi njegovih zmag je moral Leopold I. popustiti in na deželnem zboru v Šopronu

1681 obnóviti verske svoboščine iz dunajske mirovne pogodbe 1606, dovolil pa bogoslužje evangeličanom in kalvincem le pri grajskih kapelah in v artikularnih krajih, evangeličanom v Celdömölku in Nemecsóu blizu Kőszega v Železni županiji ter v Šurdu v županiji Somogy; kalvincem pa v Felső Ór v Železni županiji.

Zaradi skorajšnjega nadaljevanja vojn s Turki določb o artikularnih krajih še niso takoj izvajali. K temu je prispeval Rákóczyjev upor, ki je s szatmárskim mirom (1711) še pustil versko svobodo, toda brez pravic do cerkva in šol razen v artikularnih krajih.

Medtem ko katoličani domala niso izkoristili možnosti za ustanavljanje verskih šol, pa so protestanti ohranili svoje poštojanke samo še v Selu, pri Sv. Benediktu, v Gornjih Petrovcih in na Hodošu.

Da se zadosti potrebi po verski vzgoji v časih zatiranja, ko je bila dovoljena le verska knjiga, ki je pa slovenski protestanti dotlej še niso imeli v svojem jeziku, je eden izmed njihovih šolanih rojakov, daleč v tujini, na Nemškem, odkoder še ni ponehal dotok evangeličanstva po zahodni Ogrski, leta 1715 anonimno izdal knjižico Luthrov MALI KATECHISMUS. Na »slovenski jezik« jo je preložil Ferenc Temlin, evang. duhovnik, doma s Krajne. To je prva ohranjena knjiga v prekmurskem narečju. Čeprav po vsebini verska, je pravi šolski učbenik, iz katerega se je deca učila brati.

Da se je Temlin vpisal na univerzo v Halle in da je tam izšel njegov prevod katekizma ter da so razen njega tam pozneje študirali ali izdajali svoja dela še drugi prekmurski pastori in pisci, je pripisovati posebnim okoliščinam.

V Halle ob Salli je neutrudljivo deloval nemški teolog Avgust Hermann Francke (1663—1727), eden glavnih predstavnikov pietizma, gibanja med protestanti v 17. stoletju. Proti racionalističnim verskim formalistom so pietisti trdili, da se prava vera kaže v vroči ljubezni do Boga in bližnjega ter v dobrih delih. Na teh osnovah se je Francke posvetil skrbi za vzgojo in izobrazbo siromašnih in zanemarjenih otrok ter razvil sistem vzgojno izobraževalnih zavodov. Še posebej je želel pomagati pri šolanju protestantskih učiteljev in duhovnikov v nerazvitih deželah na vzhodu.

Kolikšen vpliv je dosegel v teh deželah, kaže primer, da je večji del teološke literature ogrskih protestantov izšel iz vrst pietističnih piscev prve polovice 18. stoletja. Pritegnil pa je tudi Slovence iz krajine med Muro in Rabo.

Iz Temlinovega pisma Franckeu in sodelavcem (1714—15) se vidi, da je Temlin pripravljaval izdajo Malega katekizma, zanašajoč se spričo pomanjkanja denarnih sredstev na njihovo pomoč.

* * *

Čeprav počasneje, vendar nezadržno so se morali evangeličanski duhovniki in učitelji umikati tudi z Goričkega pred premočjo katoliške cerkvene in veleposestniške gosposke.

Še preden pa so jim vzeli poslednje cerkve, so se nekateri izmed njih 1718 izselili v bližino sosednjega artikularnega kraja Šurd v županiji Somogy, kjer je nastalo več slovenskih evangeličanskih vasi. Vse so spadale k verski občini Šurd in tam imele svojo šolo. Prvi šurdanski duhovniki in učitelji so bili Madžari, pozneje tudi Slovenci, med njimi Adam Berke, ter pisca Števan Küzmič (1755—79) in Mihal Bakoš (1780—84 in 1790—1803).

Od celote ločeni evangeličani v diaspori Šurd so trdoživo vztrajali v svoji veri. Da bi jo ohranili in poglobili, je deset let po Temlinovem Malem katekizmu, 1725 izšla začetnica brez navedbe pisca z naslovom *ABECEDA-RIUM SZLOWENSZKO*, za Drobno Detzo..., druga znana knjiga v prekmurskem narečju.

* * *

Vladarjeve absolutistične težnje so se izražale tudi v nepopustljivi protireformacijski politiki. To razodeva Carolina resolutio, ki jo je Karel III. ogrski izdal 21. marca 1731. Pospešila naj bi, kar se po določitih zbora v Sopronu 1681 ni izvršilo. S Carolina resolutio je bil zadan poslednji udarec evangeličanskim cerkvam in šolam na Goričkem. Sv. Trojica z več kot 13 vasmi, Sv. Benedikt z 12 vasmi, Selo s 5—6 vasmi in Hodoš s 4 vasmi so bile poslednje postojanke, ki so jih zavzeli dragonci, čeprav so jih verniki branili. Po 1733 je lahko potekal pouk v teh krajih le na skrivaj.

Za vlade Marije Terezije so pregnani pastori in učitelji delovali v artikularnih krajih. V diaspori so se posvečali zlasti mlademu rodu. Tam je deloval Mihal Sever, z Vaneče, kantor in učitelj nemško-madžarske občine v Nemescsóu, ki je 1747 v Halle anonimno izdal iz nemščine prirejen *RÉDZVELICSANSZTVA*, namenjen najprej »drobni deci« v šoli, da bi mogla iz nje, kot iz katekizma zajemati »mleiko spoznanja božjega« pa obenem kot pripomoček za pouk branja.

Njegov naslednik v Nemescsóu v letih 1751—1755 je bil Števan Küzmič, rojen v družini tlačana v Strukovcih. Med svojim triinpolletnim službovanjem najprej v Nemescsóu, nato pa v Šurdu (do smrti 22. decembra 1779) se je tudi on posvetil književnemu delu za svoje rojake na Šurdanskem ter med Muro in Rabo, da bi lahko brali verske resnice in svetopisemsko besedo v materinščini. K temu ga je spodbudil požunski pastor in mecén Samuel Wilhelm Serpilius. Ta je kot duhovni predstavnik nemško-madžarske-slovaške verske občine, prežete s pietističnimi načeli, bil voljan gmotno in duhovno podpreti svoje zatirane verske brate — Slovence na skrajnem jugozahodu Prekdonavja, ki so še vztrajali v svoji veri.

Serpilius mu je v svojem pismu 29. oktobra 1751 priporočil, naj sestavi »najprej v svojem prekmurskem slovenskem jeziku knjigo, ki jo imenujejo Abecednik, da bi lahko starši, ki znajo brati, doma učili svoje otroke branja; nato naj prevede Luthrov katekizem in končno knjižico izrekov svetega pisma ali kar bi bilo najbolj zaželeno, da bi prevedel Novi zakon«. Küzmič se je vneto lotil uresničevanja načrta uglednega spodbudnika, ki ga je čustveno in moralno obvezal, »naj nikdar ne odneha služiti svojemu prekmurskemu slovenskemu narodu z vsemi načini, kar jih je možnih«. Kot avtor slovenskega malega katekizma, abecednika, zbirke krščanskih nauk in prevoda novega zakona (1771) je dosegel višek slovenske književnosti v prekmurskem narečju. S svojim delom je utrdil že postavljene temelje posebni prekmurski književnosti. Prekmurščino — imenoval jo je »stari slovenski jezik« — in prekmurske knjige so uporabljali ne le v cerkvi, marveč tudi pri pouku v evangeličanskih in pozneje tudi v katoliških šolah. V kolikor je niso izrinile madžarske nacionalistične vlade v svoji raznarodovalni nestrpnosti, je ostala učni jezik na teh šolah vse do zedinitve Prekmurja z ostalo Slovenijo v Jugoslaviji.

Za Marije Terezije je namesto cerkve država prevzela skrb za pouk in vzgojo po načelih razsvetljenstva. Razen Splošne šolske naredbe (*Allgemeine*

Schulordnung), (ki jo je izdelal reformator in organizator avstrijskega in ogrskega šolstva Ignacij Felbiger), je vladarica posebej za Ogrsko potrdila predlog šolskega reda, ki je izšel 1777 kot Ratio educantionis. To je prva in osnovna naredba, ki je v celoti urejala šolstvo na Ogrskem. Vsebovala je vrsto naprednih načel, po njej bi se šolstvo ugodno razvijalo, če bi jo izvajali v praksi. Izvedbo pa je oviralo pomanjkanje sredstev za vzdrževanje šol in učiteljev pa tudi siromaščina staršev, ki so zaposlovali otroke z domačim delom.

Še to leto, ko je vladarica potrdila Ratio, je ustanovila novo škofijo s sedežem v Sombotelju. Z njo so bili vsi katoliški Slovenci na Ogrskem združeni v eno cerkveno upravno enoto. Že naslednje leto je prvi novi škof János Szily opravil vizitacijo slovenskih župnij in ugotovil, da se zaradi pomanjkanja knjig verniki ne morejo naučiti ne branja ne pisanja. Spodbudil je Mikloša Küzmiča, župnika pri Sv. Benediktu, naj priredi neogibno potrebne knjige svojim vernikom za cerkev in šolo. S priredbo in izdajo več knjig, med njimi SZLOVENSZKEGA SILABIKÁRJA, z steroga sze decza steti more navcsiti... (1780) in dvojezično slovensko madžarsko ABC KNI'SICZO NA NÁRODNI SOUL HASZEK (1790), je Küzmič posvetil veliko svojih moči osnovni šoli in se kot prvi pisec knjig v prekmurskem narečju za katoliške šole pridružil naporu razsvetlencev.

Protestanti, ki po karolinški resoluciji pol stoletja niso smeli javno izražati verskega prepričanja, so po proglasitvi tolerančnega patenta 1781 imeli spet pravico do svojih cerkva in javnega pouka. Puconci, Hodoš in Križevci so prve evangeličanske postojanke, kjer so v jožefinski dobi obnovili svoje občine in svoje šole.

Novoustanovljena verska občina v Križevcih je pozvala za svojega duhovnega pastirja Mihala Bakoša, rojaka iz Šalovec, ki je bil po smrti Števana Küzmiča njegov naslednik v Šurdu. V skrbi za evangeličansko šolo, ki je občutila pomanjkanje knjig, se je Bakoš posvetil delu za slovensko knjigo. V pismu (7. febr. 1785) svojemu prijatelju in podporniku Mihaelu Institoris-Moškovskemu, požunskemu pastirju, sam pravi: »V naših slovenskih cerkvah smo se z vsemi silami in marljivostjo trudili, da bi dosegli večjo popolnost tako pri službi božji, ki smo jo uvedli lansko leto, kakor tudi pri pouku šolske mladine. Da bi mogli ta naš načrt uspešneje izvesti, smo sklenili, da bomo dali našim otrokom in poslušalcem v roke prepotrebne knjige in sicer najprej abecedno knjigo...« Iz teh pobud je nastal Bakošev SZLOVENSZKI ABECEDÁR za detczo, ki je izšel 1786 v Požunu s podporo tamošnjih evangeličanov. Bakošev NOUVI GRÁDUVÁL, prva prekmurska evangeličanska pesmarica (1789 v Šopronu), je bila tudi šoli potrebna knjiga, saj pravi avtor, da so učitelji in otroci prosili za tako knjigo.

* * *

Prispevek Mikloša Küzmiča k nastanku slovenskih knjig za katoliške šole in s tem za poživitev pouka ter obnovitev prvih evangeličanskih šol so rezultati terezijansko-jožefinskih reform.

Z abecedniki, katekizmi, pesmaricami in drugimi knjigami verskega značaja, uporabnimi tudi za šolo, ki so jih do konca 18. stoletja prispevali

evangeličanom razen anonimnih piscev še Temlin, Sever, Števan Küzmič in Bakoš, katoličanom pa Mikloš Küzmič, in so ostale delno v rabi vse do izida ogrskega šolskega zakona XXXVIII—1868, je bil postavljen trden temelj slovenskim šolam na Ogrskem.

Vse so bile sicer verske, so pa prav zaradi ustaljene rabe materinščine pri verouku — tudi pozneje v dobi nasilnega nacionalističnega potujčevanja — ohranjale slovenstvo krajine med Muro in Rabo.

Zusammenfassung

DIE ENTWICKLUNG DES SLOWENISCHEN SCHULWESENS IN PREKMURJE (ÜBERMURGEBIET) BIS ZUM 19. JAHRHUNDERT

Die Niederschriften über die Tätigkeit von protestantischen Lehrern bei der Familie Bánffy in Lendava in den Jahren 1544 bis 1595 sind die bisher ältesten Angaben über die Existenz von Schulen im heutigen Prekmurje.

Gegen Ende des 16. Jahrhunderts erreichte der Protestantismus auch die Slovenen in Železna županija. Das Gebiet zwischen Petanjci, Monošter und Dolnja Lendava war zumindest um 1599 und 1601 im Bereich der protestantischen Kirchen- und Schulorganisation. Aus dem Protokoll der protestantischen Visitation der slovenischen Kirchen 1627 ist ersichtlich, dass es Lehrer in den Schulen in Sv. Jurij, Tišina, Murska Sobota, Martanjci und Gornji Petrovci gab; in Gornja Lendava und Gornji Senik, in Sv. Jelena, Sv. Benedikt, in Selo und Dolenci, wo keine Abgaben für Lehrer verzeichnet wurden, gab der Pastor selbst Unterricht.

Mit der Beseitigung der protestantischen Brennpunkte entstand Platz für die Entstehung katholischer Schulen. Über diese aber gibt es Angaben erst in den Visitationsprotokollen von 1669 und später (Visitatio Kazoiana 1968).

Um dem Bedürfnis der protestantischen Jugend in der Zeit der Unterdrückung entgegenzukommen, gab Ferenc Tomlin 1715 anonym Luthers MALI KATECHISMUS (Kleiner Katechismus) heraus.

Noch bevor die Evangelischen ihre letzten Kirchen und Schulen in Prekmurje verloren, wanderten einige von ihnen in die Nähe des Artikularortes Šurd aus. Unter ihnen entfaltete seine fruchtbare Tätigkeit Števan Küzmič, Autor eines kleinen Katechismus, eines Abc-Buches, einer Sammlung christlicher Lehren und der Übersetzung des neuen Gesetzes 1771.

Als Maria Theresia 1777 eine Diözese mit dem Sitz in Szombathely gründete und in ihr alle katholischen Slovenen vereinigt waren, stellte Bischof Szily fest, dass die slovenischen Gläubigen keine Gelegenheit hatten, lesen und schreiben zu lernen. Darum regte er Mikloš Küzmič, Pfarrer in Sv. Benedikt, an, mehrere Bücher für Kirche und Schule zu bearbeiten.

Nach der Deklaration des Toleranzpatents 1781 erhielten die Protestanten wiederum das Recht auf Kirchen und Schulen. Da der Mangel an Büchern spürbar wurde, widmete sich der Pastor von Križevci der Arbeit an Schul- und Kirchenbüchern.

Mit den Abc-Büchern, Katechismen, Liederbüchern und Büchern religiösen Charakters, die bis Ende des 19. Jahrhunderts den Protestanten ausser von anonymen Autoren noch von Temlin, Sever, Števan Küzmič und Bakoš gegeben wurden, den Katholiken von Mikloš Küzmič, war den slovenischen Schulen in Ungarn eine feste Grundlage geschaffen, so dass sie in der Epoche der gewaltsamen Madjarisierung ihren slovenischen nationalen Charakter bewahren konnten.